

Kutsal Kitap, Gelenek ve Akıl Arasında: Richard Hooker'ın Teolojik Metodu ve Anglikan *Via Media* İlkesi

İbrahim Korhan

0000-0001-5430-0197

ikorhan@mehmetakif.edu.tr

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı, Burdur, Türkiye
ror.org/04xk0dc21

Öz

Amaç: Bu çalışmanın temel amacı, Anglikan dinî geleneğinin kurucu isimlerinden Richard Hooker'ın (öl. 1600) geliştirdiği teolojik yöntemi inceleyerek, bu metodun Reform sonrası İngiltere'de şekillenen dinî ve politik düşünce geleneği üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır. Hooker'ın teolojik yöntemi, özgün Anglikan Kilise geleneğinin anlaşılmasına hizmet edecek bir model olması açısından önem arz etmektedir. Nitekim onun Kutsal Kitap, gelenek ve akli bir bütün olarak değerlendirdiği düşünce biçimi, Anglikan kimliğini şekillendiren önemli unsurlardan biri olmuştur. Bu bağlamda Hooker'ın teolojik yönteminin Anglikan *via media* (orta yol) anlayışını nasıl şekillendirdiğini açıklamak da araştırmanın hedefleri arasındadır.

Yöntem: Hooker'ın teolojik metodunun önem ve etkisini sorunsal olarak ele alan bu çalışma nitel bir araştırma yürütmüş, karşılaştırmalı tarihsel analiz yöntemine başvurmuştur. Hooker'ın *Of the Laws of Ecclesiastical Polity [Kilise Yönetiminin Yasaları Üzerine]* adlı temel eseri birincil kaynak olarak incelenmiş, eserin argüman yapısı metin içi çözümlemelerle değerlendirilmiştir. Ayrıca Hooker'ın metodolojisini anlamlandırmak için dönemin Katolik, Reformcu ve Püriten literatürüne ait metinlerle karşılaştırmalı bir okuma gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda çalışma, Hooker'ın metodunu Katolik Kilisesi'nin gelenek merkezli yaklaşımı ve Püriten teolojinin *sola scriptura* (yalnızca Kutsal Kitap) ilkesinin radikal yorumu ile karşılaştırarak değerlendirmektedir. Çalışmada ayrıca Hooker sonrasında Anglikan geleneğinde etkili olan bazı teologların görüşlerine de yer verilerek Hooker'ın düşüncesinin tarihsel sürekliliği analiz edilmiştir. Bu yaklaşım, Hooker'ın metodunu hem tarihsel bağlamı içinde hem de Anglikan teolojisinin gelişim süreciyle birlikte değerlendirme imkânı sağlamıştır.

Bulgular: Araştırma sonucunda Hooker'ın teolojik metodunun, Reformasyon sonrası İngiliz Hıristiyanlığında önemli bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Hooker, Kutsal Kitap'ın otoritesini iman ve kurtuluş konularıyla sınırlı tutarken, gelenek ve akla kilise düzeni ve ibadet gibi konularda tamamlayıcı bir rol tanımıştır. Böylece o, Katolik dogmatizmini de Püriten literalizmini de aşan mutedil bir model geliştirmiştir. Çalışma, Hooker'ın metodunun, *via media* kavramı etrafında hem “dışlayıcı” (Roma ve Cenevre uçlarını reddeden) hem de “kapsayıcı” (farklı Hıristiyan unsurları birleştiren) bir nitelik kazandığını göstermiştir.

Sonuç: Elde edilen bulgular, Richard Hooker'ın teolojik metodunun Anglikan düşüncesinin şekillenmesinde kurucu bir rol oynadığını ortaya koymuştur. Onun yönteminin, sonraki yüzyıllarda *via media* ilkesinin entelektüel dayanağı hâline gelmesi ve Anglikan Kilisesi'nin özgün karakterinin şekillenmesine yön vermesi kurucu etkisini göstermiştir. Günümüz

teolojik tartışmaları açısından Hooker'ın metodolojisi akıl ile vahiy, gelenek ile yenilik arasında sürdürülebilir bir denge kurmanın imkânlarını göstermesi bakımından önemini korumaktadır. Güncel literatürde bu alandaki çalışmaların sınırlı olması, araştırmanın özgün sonuçlarının ileri çalışmalara yön vereceğini göstermektedir. Hooker'ın yöntemiyle çağdaş Anglikan teolojisinde dinî çoğulculuk ve otorite gibi konular arasındaki ilişkiyi ele alan ya da onun teolojik mirasının modern Hıristiyan düşüncesindeki yansımalarını inceleyen araştırmaların, alandaki teorik ve metodolojik derinliği artıracığı değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler

Dinler Tarihi; Anglikan Kilisesi; Richard Hooker; Via Media; Kutsal Kitap; Gelenek; Akıl

Öne Çıkanlar

- Richard Hooker'ın metodolojisi, Hıristiyan düşüncesinde vahiy, akıl ve gelenek arasındaki ilişkinin yeniden yorumlandığı özgün bir teolojik sentezi temsil eder.
- Hooker'ın yaklaşımı hem Katolik dogmatizmini hem de Püriten radikalizmini reddeden mutedil bir düşünceye dayanmaktadır.
- Hooker'ın teolojik sisteminde Kutsal Kitap, iman ve kurtuluş meselelerinde nihai otorite olarak kabul edilir.
- Hooker'ın sisteminde kilise geleneği ile beşerî akıl, vahyin anlaşılması ve uygulanmasında tamamlayıcı unsurlar olarak işlev görür.
- Hooker'ın teolojik mirası, Anglikanizmin *via media* (orta yol) ilkesine hem epistemolojik hem de sistematik bir dayanak kazandırmıştır.

Atıf Bilgisi

Korhan, İbrahim. "Kutsal Kitap, Gelenek ve Akıl Arasında: Richard Hooker'ın Teolojik Metodu ve Anglikan *Via Media* İlkesi". *Eskiyeni* 61 (Mart 2026), 147-167.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1801819>

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi	12 Ekim 2025
Kabul Tarihi	26 Şubat 2026
Yayın Tarihi	31 Mart 2026
Hakem Sayısı	İki İç Hakem - İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - intihal.net
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Etik Bildirim	eskiyenidergi@gmail.com
S. Kalkınma Amaçları	-
Lisans	CC BY-NC 4.0

Among Scripture, Tradition, and Reason: Richard Hooker's Theological Method and the Anglican Principle of *Via Media*

İbrahim Korhan

0000-0001-5430-0197

ikorhan@mehmetakif.edu.tr

Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Faculty of Theology, Department of History of Religion, Burdur, Türkiye
ror.org/04xk0dc21

Abstract

Purpose: The primary objective of this study is to examine the theological method developed by Richard Hooker (d. 1600), one of the founding figures of the Anglican religious tradition, and to reveal its influence on the tradition of religious and political thought that took shape in England after the Reformation. Hooker's theological method is significant as a model for understanding the distinctive Anglican Church tradition. Indeed, his manner of thinking, which integrated Scripture, tradition, and reason, became a pivotal element in the shaping of Anglican identity. In this context, one of the objectives of this research is to elucidate the manner in which Hooker's theological methodology influenced the Anglican conception of the *via media*.

Method: The present study, which problematically addresses the significance and influence of Hooker's theological method. It conducts qualitative research and employs comparative historical analysis. Hooker's foundational work, *Of the Laws of Ecclesiastical Polity*, is examined as a primary source, and its argumentative structure is evaluated through intratextual analysis. Furthermore, a comparative reading of contemporary Catholic, Reformed, and Puritan literature is conducted for the purpose of understanding Hooker's methodology. In this context, the study evaluates Hooker's method by comparing it with the tradition-centered approach of the Catholic Church and the radical interpretation of the *sola scriptura* principle of Puritan theology. The study also analyzes the historical continuity of Hooker's thought by considering the views of some theologians who became influential in the Anglican tradition after Hooker. This methodological approach facilitates for the evaluation of Hooker's method within both its historical context and broader context of the development of Anglican theology.

Findings: The research has determined that Hooker's theological method exerted a significant influence on post-Reformation English Christianity. While the scope of Scripture's authority was restricted to matters of faith and salvation, Hooker recognized a complementary role for tradition and reason in domains such as church order and worship. Consequently, he developed a moderate model that transcended both Catholic dogmatism and Puritan literalism. The study has demonstrated that Hooker's method, centered around the concept of the *via media*, acquired both an "exclusive" (rejecting the extremes of Rome and Geneva) and an "inclusive" (integrating diverse Christian elements) character.

Conclusion: The findings indicate that Richard Hooker's theological methodology exerted a foundational influence on the development of Anglican thought. The intellectual underpinnings of the principle of the *via media* in subsequent centuries were established by this method, which also shaped the distinctive character of the Anglican Church, thereby

demonstrating its foundational influence. Hooker's methodology remains crucial to contemporary theological debates, illustrating the potential for establishing a sustainable equilibrium between reason and revelation, tradition and innovation. The paucity of studies in this area in the current literature suggests that the research's original findings will inform further research. Research exploring the relationship between Hooker's method and issues such as religious pluralism and authority in contemporary Anglican theology, or examining the reflections of his theological legacy in modern Christian thought, is expected to increase the theoretical and methodological depth of the field.

Keywords

History of Religion, Anglican Church, Richard Hooker, Via Media, Scripture, Tradition, Reason

Highlights

- Richard Hooker's methodology is characterised by its unique theological synthesis, which offers a novel interpretation of the relationship between revelation, reason and tradition in the context of Christian thought.
- Hooker's approach is characterised by a moderate stance, eschewing both Catholic dogmatism and Puritan radicalism.
- In Hooker's theological system, the Bible is accepted as the ultimate authority on matters of faith and salvation. Church tradition and human reason are regarded as complementary elements in understanding and applying this revelation.
- Hooker's method exhibits congruence with the "exclusive" approach insofar as it repudiates the elements belonging to the two opposite poles within the Anglican via media thought. Furthermore, it is analogous to the "inclusive" approach insofar as it accentuates the unifying mission of the church.
- Hooker's theological legacy provided both an epistemological and systematic basis for Anglicanism's via media principle.

Citation

Korhan, İbrahim. "Among Scripture, Tradition, and Reason: Richard Hooker's Theological Method and the Anglican Principle of Via Media". *Eskiyeni* 61 (March 2026), 147-167.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1801819>

Article Information

<i>Date of submission</i>	12 October 2025
<i>Date of acceptance</i>	26 February 2026
<i>Date of publication</i>	31 March 2026
<i>Reviewers</i>	Two Internal - Two External
<i>Review</i>	Double-blind
<i>Plagiarism checks</i>	Yes - intihal.net
<i>Conflicts of Interest</i>	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
<i>Grant Support</i>	No funds, grants, or other support was received.
<i>Complaints</i>	eskiyenedergi@gmail.com
<i>S. Development Goals</i>	-
<i>License</i>	CC BY-NC 4.0

Giriş

İngiliz Reform hareketi, yaygın olarak İngiltere Krallığı ile Roma Katolik Kilisesi arasında ani gelişen bir siyasi gerilimin sonucunda meydana gelen bir kopuş olarak tasvir edilir. Ancak özünde bu hareket uzun ve karmaşık bir dinî, siyasi ve entelektüel neden- sonuç ilişkilerinin yol açtığı bir dönüşüm sürecidir. Bu hareketin kökleri, John Wycliffe'in (öl. 1384) Papalık otoritesine meydan okuduğu, kilise geleneğinin otoritesini sorguladığı, din adamlarının halkın samimi dinî duygularını sömürmesine dayanan uygulamalarını kınadığı, en nihayetinde Kutsal Kitap'ın inanç konularında mutlak otoritesini savunduğu 14. yüzyılın son dönemlerine kadar uzanır. Wycliffe'in ortaya koyduğu perspektif 16. yüzyılda filizlenen Reform hareketinin temel ilkelerinin çoğunu içermiştir. Bu düşüncenin dönemin İngiltere coğrafyasında inişli çıkışlı bir seyir içinde yayılmasını takip eden süreçte meydana gelen gelişmeler ve bunların yol açtığı teolojik ve politik tartışmalar, İngiliz Hıristiyanlığı'nın temel prensiplerinin şekillenmesine etki etmiştir. Bu tarihsel ve düşünsel süreklilik içinde, Richard Hooker (öl. 1600) ortaya koyduğu özgün düşünce ve metodolojisiyle Anglikan dinî ve ulusal kimliğine entelektüel derinlik kazandıran önemli şahsiyetlerden biri olmuştur.

Hooker, başyapıtı olarak bilinen *Of the Laws of Ecclesiastical Polity* [*Kilise Yönetiminin Yasaları Üzerine*]¹ adlı eserini, İngiltere'de dinî ve siyasi anlamda yoğun tartışmaların yaşandığı 16. yüzyılın sonlarında kaleme almıştır. O, eserinde ortaya koyduğu yaklaşımla, İngiliz dinî politikası için radikal fikirlerden arındırılmış mutedil bir orta yol önermiştir. Onun metodu, gerek yaşadığı dönemde gerekse ölümünden günümüze kadarki süreçte Anglikan dinî ve politik düşüncesinin gelişimi açısından kuramsal ve entelektüel bir zemin oluşturmuştur. Hooker'ın metodunun bu etki ve önemine rağmen gerek metodun kapsam ve mahiyetini, önem ve derinliğini araştıran gerekse Anglikan Kilisesine etkilerini tespit eden akademik düzeyde yapılmış yeterince çalışma bulunmamaktadır. Bu sebeple söz konusu unsurların problematik edinildiği çalışmada Hooker'ın teolojik metodu ve Anglikan Kilisesi üzerindeki etkileri konu edilmektedir. Bu bağlamda çalışma Hooker'ın metodolojisinin tarihsel gelişimini ve kavramsal temellerini sistematik biçimde takip etmeyi mümkün kılacak dört ana bölümden oluşan bir kurgu üzerine inşa edilmektedir. İlk bölümde İngiliz reform düşüncesinin tarihsel seyri ele alınmaktadır. Böylece Hooker'ın düşüncesine etki eden tarihsel ve entelektüel arka plana ulaşılmaktadır. İkinci bölümde, Hooker'ın teolojisinin anlaşılmasına zemin sağlaması açısından Hooker'ın kısa bir yaşam öyküsü sunulmakta ve *Of the Laws of Ecclesiastical Polity* eseri ana hatlarıyla irdelenmektedir. Üçüncü bölümde, Hooker'ın Kutsal Kitap, gelenek ve akla dayanan metodolojisi ele alınmakta, onun yaklaşımının Katolik ve Püriten teolojisi ile mukayesesi yapılmaktadır. Son bölümde ise Hooker'ın teolojik metodolojisinin tarihsel gelişim süreci içerisinde Anglikan geleneğini biçimlendiren farklı düşünce akımlarıyla mukayeseli olarak ele alınmaktadır.

1. John Wycliffe'ten Richard Hooker'a: İngiliz Reformunun Tarihsel Seyri

Anglikan Reformu, genelde Avrupa özelde İngiltere coğrafyasında meydana gelen dini, sosyal, siyasi, iktisadi vs. yöndeki değişim ve dönüşümlerin tetiklediği bir hareket olarak 16.

¹ Bu çalışmada ilgili eserin kullanılmasında başvurulan edisyon için bk. Richard Hooker, *Of the Laws of Ecclesiastical Polity*, 2 vols., Books I–VIII, intro. Christopher Morris, Everyman's Library (London: J. M. Dent; New York: E. P. Dutton, 1964).

yüzyılda ortaya çıkmıştır. Esasen İngiltere'de reform fikri bilhassa 14. yüzyılda John Wycliffe'in öncülük ettiği Lollard hareketi ile güçlü bir şekilde ifade olanağı bulmuştur. Wycliffe, teolojisinin merkezine Kutsal Kitap'ı koymuş ve bu metinlerin yerel dillerde okunabileceğini öne sürmüştür. O, Katolik Kilisesi'nin kutsal metinlere dayanmayan doktrin ve uygulamalarına karşı çıkmış ve ruhban sınıfındaki yozlaşmalara dikkat çekmiştir. Wycliffe'in öncülük ettiği hareket, İngiltere'de Kilise karşıtı toplumsal kesimler arasında kısa sürede geniş bir yankı bulmuştur. Ancak Lollard hareketi, dönemin siyasi erkleri ve Katolik Kilisesi'nin ortak müdahalesi sonucu bastırılmıştır. Bununla birlikte hareketin temsil ettiği düşünsel miras tamamen ortadan kalkmamış; Kutsal Kitap'ın otoritesi, din adamlarının yozlaşmasına yönelik eleştiriler ve bireysel inanç özgürlüğü gibi temel fikirler, İngiliz dini hayatında kalıcı bir damar olarak varlığını sürdürmüştür. Bu miras, 16. yüzyılda Alman coğrafyasında Martin Luther (öl. 1546) öncülüğünde ortaya çıkıp Avrupa kıtasının büyük bir bölümünü etkileyen Reform hareketinin İngiltere'ye yayılmasına fikri bir zemin hazırlamıştır.²

Reform düşüncesinin güçlenmesini sağlayan bir diğer önemli faktör hümanist düşüncenin yayılmasıdır. Bilhassa Desiderius Erasmus (öl. 1536) gibi hümanist bilginler dinin asli kaynaklarına dönüş (*ad fontes*) prensibinden hareketle, Kutsal Kitap ve erken dönem Kilise metinlerinin tercüme ve incelenmesini teşvik etmişlerdir. Onun Yeni Ahit metinlerini Grekçe'den Latince'ye tercüme ettiği *Novum Instrumentum* (1516) adlı çalışması yayınlandığı dönemde büyük etki uyandırmış ve daha sonra Kutsal Kitap'ı İngilizce'ye tercüme edecek olan William Tyndale (öl. 1536) gibi reform yanlısı isimleri derinden etkilemiştir. Erasmus'un 1511-12 yıllarında Grekçe dersleri verdiği Cambridge Üniversitesi ise hümanizm düşüncesinin yayılmasına verdiği destekle bu tür çalışmaların merkez adreslerinden biri olmuştur.³

Dolayısıyla 16. yüzyılın ilk yıllarında İngiltere'de reform hareketinin Lollard mirası, hümanizm düşüncesi ve Alman coğrafyasından kıtaya yayılan reform hareketi gibi dinamiklerden zemin bulduğu söylenebilir. Bununla birlikte, Anglikan reform düşüncesinin en önemli destek ayaklarından biri olarak bu düşüncenin siyasi yönüne de ışık tutmak gerekir. Nitekim bu dönemde İngiltere Krallığı ile Papalık arasında da geçmişten süregelen gerilimlerin, güncel sorunların ve bunların yarattığı sonuçların hareketin güçlenmesi ve yayılmasına yadsınamayacak etkileri olmuştur. Krallığın egemenlik alanı içerisinde bulunan bölgelerden toprak gelirleri üzerinden veya din hizmetleri karşılığı Papalığa ödenen vergiler çoğu Avrupa ülkesi gibi İngiltere'de de Kilise ile devlet arasındaki gerilim kaynaklarından biri olmuştur. Nitekim İngiltere Kraliyeti ve Parlamentosu çeşitli vergiler adı altında Roma'ya sürekli akan paradan rahatsızdı. Bu tür ödemeler krallığın kaynaklarını tüketen, devletin sırtındaki bir kambur olarak görülmüştür.⁴ Ortaçağ'dan 16. yüzyıl İngiltere'sine devreden bir diğer sorun ise papanın başta piskoposlar olmak üzere kilise görevlilerini tayin etme hakkını kendisinde görmesiydi. Papalığın bu tür atamalara müdahalesi İngiliz yönetici elitleri tarafından kraliyet egemenliğinin ihlali olarak

² Wycliffe ve Lollard hareketi hakkında detaylı bilgi için bk. Anne Hudson, *The Premature Reformation: Wycliffite Texts and Lollard History* (Oxford: Clarendon Press, 1988); K. B. McFarlane, *John Wycliffe and the Beginnings of English Nonconformity* (London: English Universities Press, 1952).

³ A. G. Dickens, *The English Reformation* (London: Batsford, 1964), 63-68.

⁴ G. R. Elton, *England Under the Tudors* (London: Methuen & Co Ltd, 1978), 102-103.

görülmüştür.⁵ Dahası miras, evlilik ve ruhbanlıkla ilgili yargısal meselelerde Roma'nın üst mahkeme olarak görülüp temyiz başvurularının buraya yapılması, İngiliz mahkemelerinin yetki alanını daraltan bir sorun olmuştur. Bilhassa Kral VIII. Henry'nin evliliğinin iptali sürecinde karısı Aragonlu Catherine'nin (öl. 1536) kararın iptali için Roma'ya yaptığı temyiz başvurusu, bu sorunun somut örneğini göstermesi açısından dikkate değerdir.⁶ Bu bağlamda Anglikan Reformu'nu tetikleyen neredeyse en önemli etken olan Kral VIII. Henry'nin evlilik meselesine değinmekte fayda vardır.

Literatüre *King's Great Matter* [*Kralın Büyük Meselesi*] olarak geçen bu kriz Henry'nin kendisine erkek bir varis doğuramayan karısı Aragonlu Catherine ile olan evliliğinin iptali için Papa VII. Clemens'e (1523-1534) başvurmasıyla patlak vermiştir. Henry, kardeşinin dul eşi olan Catherine ile evlendiği için Tanrı'nın kendisini erkek evlat vermeyerek cezalandırdığını düşünmüştür. Ancak dönemin siyasi konjonktürü papanın İngiltere Kralı lehine bir karar vermesini pek mümkün kılmamıştır. Zira o dönemde Catherine'nin yeğeni Kutsal Roma İmparatoru V. Karl (öl. 1558) 1527 yılında Roma'yı kuşatarak Papalığı etkisi altına almıştı. İmparatorun tepkisinden çekinen papa Henry'nin isteğini reddederek evliliğinin meşru olduğunu bildirmiştir.⁷ Bunun üzerine İngiltere'de meselenin çözümü için Papalık elçilerinin (*legates*) başkanlık ettiği *Legatine Court* adında özel bir mahkeme kurulmuştur. Uzun süren mahkeme sürecinde karar aşamasına gelindiğinde mahkeme başkanı Kardinal Lorenzo Campeggio (öl. 1539) herhangi bir tarafın lehine bir karar açıklamadan davayı Roma'ya geri göndermiştir. Dolayısıyla mesele yeniden evliliğin iptaline karşı çıkan Papa VII. Clemens'in yetkisine bırakılmıştır. Mahkeme sürecinin hüsrarla sonuçlanması üzerine öfkelenen Henry aynı zamanda Papalık elçisi olan başdanışmanı Kardinal Thomas Wolsey'i (öl. 1530) görevden almış, ardından meseleyi İngiliz mahkemelerine ve Parlamento'ya havale etmiştir. Öncelikle literatüre *The Reformation Parliament* [*Reform Parlamentosu*] olarak geçen meclisi toplayan kral, burada yaklaşık yedi yıllık bir süreçte çıkarılan yasalar aracılığıyla Papalığın İngiltere toprakları üzerindeki yetki ve otoritesini tedricen ortadan kaldırmıştır. Bu kapsamda Roma'ya yapılan vergi ödemelerini kısıtlayan *Act in Conditional Restraint of Annates* [*Annatların Şarhlı Kısıtlanması Yasası*] (1532), din adamlarının kralın otoritesine tabi olduğunu ilan eden *Submission of the Clergy* [*Ruhban Sınıfının İtaati*] (1532), ve Roma'ya yapılan temyiz başvurularını yasaklayan *Act in Restraint of Appeals* [*Temyizin Kısıtlanması Yasası*] (1533) gibi kararlar, Papalık otoritesine karşı İngiltere'nin yasal ve idari bağımsızlığını güçlendiren en önemli adımlar arasında yer almıştır.⁸ Son olarak 1534 yılında meclisten geçirilen *Act of Supremacy* [*Üstünlük Yasası*] ile Roma ve İngiltere Krallığı arasındaki nihai kopuş gerçekleşmiştir. Bu yasa ile Henry, "İngiltere Kilisesi'nin yeryüzündeki en yüce başı" ilan edilirken bu kararı pekiştiren *Treason Act* [*İhanet Yasası, 1534*] ile kralın üstünlüğünü reddetmenin ölüm cezasına çarptırılacağı

⁵ J. J. Scarisbrick, *Henry VIII* (Berkeley, CA: University of California Press, 1968), 156-159.

⁶ Neil Samman, "The Progresses of Henry VIII, 1509-1529", *The Reign of Henry VIII: Politics, Policy and Piety*, ed. Diarmaid MacCulloch (Basingstoke: Macmillan, 1995), 61-62.

⁷ John Guy, *Tudor England* (Oxford: Oxford University Press, 1988), 118-119; Elton, *England Under the Tudors*, 98-102; İbrahim Korhan, "William Tyndale'in Papalık Eleştirisi ve Anglikan Teo-Politikğine Etkisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 66/2 (2025), 1267.

⁸ Gerald Bray, *Documents of the English Reformation* (Minneapolis: Fortress Press, 1994), 71-88; Elton, *England Under the Tudors*, 116-121.

ilan edilmiştir.⁹ Nihayetinde VIII. Henry'nin Aragonlu Catherine'den boşanarak Anne Boleyn (öl. 1536) ile evliliğini meşrulaştırmasıyla birlikte, İngiliz hanedanının sürekliliği hedefi güvence altına alınmıştır. Bunun yanında Papalık İngiltere üzerindeki siyasi ve ruhani üstünlüğünü fiilen kaybederek bu otoriteyi krala devretmek zorunda kalmıştır.

Öte yandan bu gelişmeler, Henry'nin Katolik teolojisi ve uygulamalarına bağlılığını sürdürmesine mâni olmamıştır. Kral bu bağlılığını 1539 yılında çıkardığı *The Six Articles Act* [*Altı Madde Yasası*] ile teyit etmiştir. Bu yasa ile tövbe ve vaftiz yoluyla günahların bağışlanması, azizlere dua, rahiplerin bekarlığı, yedi sakrament ve evharistiya ayininde kullanılan ekmek ve şarabın dönüşümü (*transubstantiation*) gibi Katolik inanç ve uygulamalar korunmuştur. Ancak Hugh Latimer (öl. 1555) ve John Hooper'ın (öl. 1555) başını çektiği reform yanlıları bu yasaya uymayı reddetmiş bazıları ise ülkeyi terk etmiştir.¹⁰ Henry döneminde başlayan bu bölünmeler onun ölümünden sonra tahta oturan VI. Edward (1547-1553) döneminde derinleşmiştir. Selefî Henry'den yerleşik kilise nizamı yanlıları ve karşıtlarından oluşan bölünmüş bir İngiltere devralan Edward, kilise teolojisi ve litürjisinin reformcu prensiplerin kıta Avrupası yorumlamalarına göre düzenlenmesi konusunda önemli adımlar atmıştır. İlk kayda değer adım olarak 1548 yılında ayin dilini Latince'den İngilizce'ye çeviren Edward, bundan bir yıl sonra Protestan eğilimi baskın olsa da içinde Katolik unsurlar da bulunduran *Book of Common Prayer*'i [*Dua Kitabı*] yayınlamıştır. 1552 yılında yayınlanan ikinci dua kitabında ise pek çok Katolik unsur değiştirilerek yerlerine reformcu yönü baskın değişikliklere gidilmiştir. Örneğin Katolik gelenekte zengin bir anlamsal içeriğe sahip olan evharistiya ayininin anlamı yalnızca bir anmayı ihtiva edecek şekilde yorumlanmış ve ekmek ve şarabın dönüşümü reddedilmiştir.¹¹ Edward döneminde İngiliz Protestan düşüncesini destekleyen düzenlemelerin yapılması daha önce adayı terk eden Reformcuları umutlandırmış ve bunların birçoğu ülkeye geri dönmüştür. Dolayısıyla Edward'ın saltanat süreci İngiltere'de kıta Avrupası reformcularının güçlenerek etkisinin arttığı bir dönem olarak değerlendirilebilir.

Edward'ın ölümünden sonra tahta oturan I. Mary (1554-1558) döneminde kraliyetin din politikalarında radikal bir değişime gidilmiştir. Katolik Kilise ile ilişkileri onarmaya çalışan Mary, öncelikle çıkardığı yasalarla daha önce yapılan Papalık karşıtı düzenlemeleri iptal etmiştir. Ayrıca onun döneminde kendisinin "Kanlı Mary" olarak anılmasına neden olan şiddetli Protestan kıyımları gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde çok sayıda Protestan ülkeden sürülmüş, İngiltere'yi terk eden sürgün reformcular "Mary sürgünleri" (*Marian exiles*) olarak anılmış ve çoğunlukla İsviçre ve Frankfurt'a yerleşmişlerdir.¹² Calvinci fikirleri benimseyen bu gruplar Cenevre modeline¹³ göre cemaatler kurmuştur. Bunun yanında Frankfurt'taki

⁹ Elton, *England Under the Tudors*, 135-137. Diarmaid MacCulloch, "Henry VIII and the Reform of the Church", *The Reign of Henry VIII: Politics, Policy and Piety*, ed. Diarmaid MacCulloch (Basingstoke: Macmillan, 1995), 171.

¹⁰ MacCulloch, "Henry VIII and the Reform of the Church", 175; Guy, *Tudor England*, 137.

¹¹ Elton, *England Under the Tudors*, 206-214.

¹² Gina Alexander, "Bonner and the Marian Persecutions", *The English Reformation Revised*, ed. Christopher Haigh (New York: Cambridge University Press, 2000), 157-175; Guy, *Tudor England*, 238.

¹³ Cenevre modeli, John Calvin'in 1555-1564 yılları arasında İsviçre'nin Cenevre kentinde hayata geçirdiği Hıristiyan toplum modelini ifade eder. Bu modelde temelde kilise ile devletin yetki alanları bakımından birbirinden keskin bir şekilde ayrılmadığı, görece teokratik bir düzen hâkimdir. Calvin, Cenevre'yi Tanrı'nın yasalarının egemen olduğu kutsal bir şehir hâline getirmek için çabalamış ve seküler otoritenin kilise üzerinde herhangi bir tasarrufta bulunmasına izin vermemiştir. Bu yönüyle Calvinci otorite anlayışı dini otoriteyi seküler

İngiliz reformcular da kendi arasında Dua Kitabı'nı reddedenlerle onu savunanlar şeklinde ikiye bölünmüştür. Jean Calvin'in (öl. 1564) Edward'ın Dua Kitabı'nın "arzu edilen saflığa sahip olmadığı" şeklindeki görüşünden esinlenen John Knox (öl. 1572) ve William Whittingham'ın (öl. 1579) öncülük ettiği birinci grubun üyeleri, İngiliz Kilisesi'nin Dua Kitabı'nı, rahiplerin cübbe giymesini, geleneksel Katolik disiplini ve piskoposluk kurumunu reddetmesini talep etmiştir. Katolik gelenekle daha barışık olan Dua Kitabı'nın savunucuları ise Richard Cox (öl. 1581) öncülüğünde saf tutmuştur.¹⁴ Bu itiraz, Kraliçe I. Elizabeth (1558-1603) döneminde belirginleşecek olan radikal Püritenlerle ılımlı konformistler arasındaki ayrışmanın ilk işaretlerini vermiştir.

Mary'nin ölümünden sonra 17 Kasım 1558'de tahta çıkan Elizabeth döneminde devletin din politikası yeniden yön değiştirmiştir. Protestan öğretmenler tarafından yetiştirilen yeni kraliçe, tebaasının manevi ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir İngiliz Kilisesi kurmayı amaçlamıştır. Onun İngiltere için öngördüğü dinî model Katolikliğin törensel/episkopal yapısı ile Protestanlığın Kutsal Kitap merkezli öğretileri arasında bir "orta yol" (*via media*) izleyen kilise politikasına dayanmıştır. Bu minvalde ilk olarak babası VIII. Henry tarafından öne sürülüp Mary döneminde vazgeçilen kraliyetin üstünlüğü fikrini yeniden canlandırmak istemiştir. 1558 yılında yayınlanan Üstünlük Yasası'yla kral/kraliçe İngiltere Kilisesi'nin "Yüce Yöneticisi" (*Supreme Governor*) ilan edilerek bu düşünce yasal zemine kavuşturulmuştur. Dahası 1559 yılında çıkarılan "Tekdüzelik Yasası" (*Act of Uniformity*) ile Edward döneminde hazırlanan Dua Kitabı üzerinde bazı düzenlemeler yapılarak zorunlu hale getirilmiştir. Böylece literatüre "Elizabethan Uzlaşısı" (*Elizabethan Settlement*) geçen ve Anglikan Kilisesi'nin temel prensiplerini ihtiva eden düzenlemeler büyük ölçüde şekillenmiştir. Öte yandan Katoliklik ile Protestanlık arasında dengeli bir yaklaşım ile özgün bir Anglikan dinî kimliğini ortaya koymayı amaçlayan bu düzenlemeler, siyaseten bir istikrar sağlasa da teolojik tartışmaları sonlandırmamıştır. Nitekim bu düzenlemeleri Katolikler tamamen reddederken Püritenler, rahiplik, tövbe/günah bağışlama sakramenti, rahip giysileri ile kilise süslemeleri gibi bazı uygulamaların sürdürülmesini Papalık kalıntısı olarak görmüştür.¹⁵

Elizabeth döneminde İngiltere Kilisesi, Kutsal Kitap'ın yanı sıra kilise geleneğini ve aklı dinî otoritenin kaynakları arasında kabul eden dengeli bir anlayışı benimsemiştir. Ancak bu yaklaşım, "yalnızca Kutsal Kitap" (*sola scriptura*) ilkesini ibadet düzeni ve kilise yönetimi de dâhil olmak üzere dinî yaşamın tüm alanlarına uygulamayı savunan radikal reformcu Püritenler tarafından eleştirilmiştir. İki eğilim arasındaki bu görüş farkı, Püriten hareketin 1572 yılında parlamento üyelerine hitaben "İkaz Bildirgesi" (*Admonition*) adlı metni yayımlamasıyla derinleşmiştir. John Field ve Thomas Wilcox adlı iki Püriten vaizin kaleme aldığı bu bildirme, onların kilisede yapılmasını istediği reformların bir manifestosu niteliğinde olmuştur. Metinde sıralanan başlıca talepler arasında; episkoposluğun

otoriteye mutlak bir şekilde tabi kılan Lutheran teolojiden ayrılmaktadır. Calvin'in Cenevre modelinin ele alındığı bir çalışma için bk. Mustafa Bıyık, "Katolik Tiranlığından Protestan Teokrasisine John Calvin ve Cenevre Modeli", *Dini Araştırmalar* 8/22 (2005), 41-62. Calvin'in ideal Hıristiyan toplumu düşüncesinin teorik çerçevesini ortaya koyduğu çalışması için bk. John Calvin, *The Institutes of the Christian Religion*, trans. Henry Beveridge (Edinburgh: Calvin Translation Society, 1846).

¹⁴ Dickens, *The English Reformation*, 289-294.

¹⁵ J. B. Black, *The Reign of Elizabeth 1558-1603* (Oxford: Clarendon Press, 1937), 13-15.

lağvedilmesi, Papalığa özgü uygulamaların kaldırılması, ciddi bir kilise disiplininin uygulanması ve Tanrı sözü olan Kutsal Kitap metinlerinde yer alan kilise düzenlemelerinin (presbiteryenlerin ve ihtiyar heyetinin yönetimi vs.) hiçbir beşerî otorite tarafından geçersiz kılınmaması gibi hususlar yer almıştır. Püritenlerin kilisede istedikleri reformları somut bir metinde ortaya koyduğu ilk açık manifesto olarak değerlendirilen Admonition Bildirgesi kısa sürede çoğaltılarak ülkenin birçok yerine ulaşmış ve ciddi tartışmalara sebedinîbiyet vermiştir. Bunun sonucunda Püritenler, Anglikan otoriteler tarafından metni mevcut kilise nizamını yıkmaya çalışan tehlikeli bir hareket olarak görülmeye başlanmış, metni yazan Field ile Wilcox tutuklanmış ve Püritenlere karşı sansür, vaaz kısıtlaması ve hapis tehdidi gibi sert tedbirler uygulanmıştır.¹⁶ Püriten hareketi devletin kilise politikasında önemli bir değişiklik yapılmasını sağlayamasa da onların faaliyetleri Anglikan dinî kimliğinin şekillenmesine yol açan zengin bir tartışma zemininin oluşmasını sağlamıştır. Söz konusu tartışma zeminine dâhil olan Richard Hooker, bu tartışmaların etkisiyle *Of the Laws of Ecclesiastical Polity* isimli eserini yazmıştır.

2. Richard Hooker ve *Of the Laws of Ecclesiastical Polity* Adlı Eseri

Richard Hooker, ekonomik bakımdan mütevazı, politik açıdan saygın bir ailenin ferdi olarak 1554 yılında İngiltere'nin Devonshire şehrinde dünyaya gelmiştir. Çocukluk dönemi ile ilgili fazla bilgi bulunmayan Hooker, 15 yaşında iken amcası John Hooker tarafından Salisbury Piskoposu John Jewel (öl. 1571) ile tanıştırılmıştır. Dönemin İngiliz Reform hareketinin önde gelen destekçilerinden biri olan Jewel, Hooker'ın Oxford'daki Corpus Christi Kolejine kayıt olmasını sağlamış ve buradaki eğitim masraflarını da üstlenmiştir.¹⁷ Hooker, Oxford'daki yıllarında retorik, klasik felsefe ve skolastik düşünceyle yoğun bir şekilde ilgilenirken, iyi seviyede Latince, Grekçe ve İbranice öğrenmiştir. Ayrıca burada tanışma fırsatı bulduğu Edwin Sandys (öl. 1588) ve George Cranmer (öl. 1600) gibi reformcu isimlerin Hooker'ın hem entelektüel gelişimi hem de maddi ihtiyaçlarının giderilmesi anlamında önemli desteklerinin olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte Hooker'ın gençlik yıllarında Püriten düşünceden etkilenmiş olması da kuvvetle muhtemeldir. Nitekim o 1579 yılında Corpus Christi Kolejinde gerçekleştirilen başkanlık seçiminde İngiltere'de Püriten hareketin liderlerinden biri olan John Reynolds'u (öl. 1607) desteklemiş hatta bu eylemi nedeniyle geçici bir süre okuldan uzaklaştırılmıştır.¹⁸

Hooker, gençlik yıllarında Püriten düşünceye eğilimli bir entelektüel çizgiye sahip olmakla birlikte, zamanla bu yaklaşımın sınırlarını sorgulamaya başlamış ve düşünsel anlamda belirgin bir dönüşüm geçirmiştir. Zira 1581 yılında Londra'daki Aziz Paul Katedrali'nde verdiği bir vaazda Calvinci kader anlayışıyla örtüşmeyen ifadelerde bulunmuş ve bu görüşleri Püritenlerin tepkisine yol açmıştır. Hooker vaazında Tanrı'nın öncül (*antecedent*) ve sonuçsal (*consequent*) şeklinde iki iradesinin olduğunu öne sürmüştür. Bu ifadeler Tanrı'nın ebediyen değişmez bir karar ile ezelden takdir ettiğini düşünen Püritenlerin tepkisini çekmiştir.¹⁹ Hooker'ın Püritenlerle karşı karşıya geldiği bir diğer önemli hadise onun Temple Kilisesi'ne kilise yöneticisi (*master*) olarak atanmasının

¹⁶ Black, *The Reign of Elizabeth*, 158-159; Elton, *England Under the Tudors*, 309-314.

¹⁷ Richard Cattermole, *The Literature of the Church of England* (London: J.W. Parker, 1844), 15.

¹⁸ Philip B. Secor, *Richard Hooker: Prophet of Anglicanism* (Toronto: Anglican Book Center, 1999), 41-57.

¹⁹ Secor, *Richard Hooker*, 118-121.

akabinde gerçekleşmiştir. Nitekim Temple'a atanması onu kamuoyunda daha görünür kılmış ve hayatının son yıllarında onu Püriten tartışmasının önde gelen isimlerinden biri hâline getirmiştir.²⁰ Burada dönemin ünlü vaizlerinden Walter Travers (öl. 1635) ile girdiği polemikler dönemin İngiliz Reform hareketinin içinde bulunduğu çalkantılı ortamı yansıtmaya açısından da önemlidir. Temple Kilisesi'nde sabahları Hooker konuşurken öğleden sonraları radikal Püriten tutumuyla bilinen Travers vaaz vermiştir. Tarihçi Thomas Fuller (öl. 1661) bu durumu "sabah Canterbury, öğleden sonra Cenevre konuşuyordu" sözleriyle aktarmıştır. Hooker ve Travers'in kader, iman ve kurtuluş gibi tartışmalı konular etrafında yaklaşık bir yıl süren bu sürtüşmesi dönemin başpiskoposu John Whitgift'in (öl. 1604) Hooker'ın yanında yer alarak Travers'i susturmasıyla neticelenmiştir.²¹ Bu hadise Hooker'ı Püritenlerin iddialarına karşı İngiltere Kilisesi'nin inanç, ibadet ve doktrinlerini sistemli bir biçimde ortaya koymak için teşvik etmiştir.

Hooker, 1591 yılında kilisedeki görevinden ayrılmış ve vaktini çalışmalarını kaleme almaya ayırmıştır. Onun meşhur eseri *Of the Laws of Ecclesiastical Polity* bu çalışmalarının sonucunda ortaya çıkmıştır. Hooker'ın sekiz kitaptan oluşan bu eserinin ilk dört kitabı, onun "genel düşünceler" olarak nitelendirdiği çerçeveye odaklanmaktadır. Bu kısımda ele alınan konular: (1) hukukun mahiyeti üzerine genel ilkeler, (2) akıl ve vahyin otoritelerinin uygun biçimde kullanılması, (3) vahyin kilise yönetimine uygulanması ve (4) Kıta Avrupası'ndaki Reform geleneğinin pratikleriyle uyuşmayan uygulamalara yöneltilen itirazların değerlendirilmesi şeklindedir. Eserin sonraki dört kitabı ise doğrudan Kilise'nin kurumsal yapısına ve işleyişine ilişkin özel düzenlemelere ayrılmıştır. Bu bağlamda tartışılan başlıca meseleler: (5) 1559 tarihli *Book of Common Prayer*'da belirlenen kamusal ibadet yükümlülükleri, (6) kilise yargısının yetki alanı, (7) episkoposların otoritesinin meşruiyeti ve kapsamı ve (8) kralın hem kilise hem de devlet üzerindeki mutlak otoritesi ile bu iki kurumun Hıristiyan bir devletteki birlikteliği şeklindedir. *Of the Laws of Ecclesiastical Polity*'nin ilk dört kitabı 1593'te, beşinci kitap 1597'de kalan ciltler ise kendisinin ölümünden sonra yayımlanmıştır.²² Hooker, Protestan ve Katolik öğretileri harmanladığı söz konusu eserinde ilerleyen dönemde resmî Anglikan öğretiyi de büyük ölçüde etkileyen teolojik metodunu geliştirmiştir. Onun çalışması, o zamana dek yazılan Anglikan savunuları arasında en sistematik ve derinlikli olarak değerlendirilmektedir.²³ O, çalışmasında kendi duruşunu hem Roma Katolik dogmatizmini hem de radikal Püriten anlayışı reddeden arabulucu bir konuma yerleştirmiştir. Onun yaklaşımının merkezinde Kutsal Kitap, gelenek ve aklın bir bütün olarak değerlendirilmesi yer almaktadır.

3. Hooker'ın Metodolojisi: Kutsal Kitap, Gelenek ve Akıl

Erken dönem Anglikanizminin kurucu teologlarından biri olarak kabul edilen Richard Hooker, *Of the Laws of Ecclesiastical Polity* adlı kapsamlı eserinde Anglikan düşüncesinin

²⁰ S. G. Thornton, *Richard Hooker: A Study of His Theology* (London: Macmillan, 1924), 4.

²¹ Thomas Fuller, *The Church History of Britain*, (Oxford: Oxford University Press, 1845), 5/183-186; Sidney Lee, "Hooker, Richard," *Dictionary of National Biography*, 1885-1900, (London: Smith, Elder & Co., 1891), 27/290.

²² Torrance Kirby, "Richard Hooker: An Introduction to His Life and Thought", *İslâmî İlimler Dergisi* 11/2 (2016), 72.

²³ Hooker'dan önce Piskopos John Jewel 1562 yılında *Apologia Ecclesiae Anglicanae* (Anglikan Kilisesi'nin Savunusu) adlı bir metin kaleme almıştır. Ancak onun eseri daha çok Anglikanizmin Katoliklikten farklarını ve Katolik Kilisesi'nin yanlış uygulamalarını vurgulamakla sınırlı kalmıştır. İlgili eser için bk. John Jewel, *Apologia Ecclesiae Anglicanae*; or, *The Apology of the Church of England*, trans. Thomas Cheyne (London: Printed for J. Bowyer, 1720).

temellerini belirleyen özgün teolojik metodolojisini ortaya koymuştur. Yerleşik İngiltere Kilisesi ile Püriten reformcular arasındaki yoğun tartışmaların ortasında kaleme alınan bu eser, kilise yönetimi ve ibadete ilişkin her düşünce ve uygulamanın yalnızca Kutsal Kitap'a dayanması gerektiğini savunan muhalif Püriten anlayışa karşı, Elizabeth döneminde tesis edilen kilise düzenini savunma amacı taşımaktadır. Hooker'ın düşüncesi, bir taraftan Roma Katolik Kilisesi'nin otoritesine karşı İngiliz ulusal kilisesinin bağımsızlığını vurgularken, diğer taraftan da Püritenlerin Kutsal Kitap'a sıkı sıkıya bağlı radikal reform taleplerine karşı dengeli bir yaklaşım geliştirmeye yönelmiştir. Bu bağlamda Hooker, Kutsal Kitap, gelenek ve aklın karşılıklı etkileşimini esas alan metoduyla, Anglikan düşüncesine özgü “orta yol” (*via media*) yaklaşımını sistematik biçimde temellendirmiştir. Onun bu üçlü epistemolojik çerçeveye dayalı teolojik yöntemi hem Katolik dogmatizmine hem de Püriten literalizmine karşı alternatif bir yol sunarak, Anglikan kimliğini tanımlayan özgün bir teolojik perspektif ortaya koymuştur.

Hooker'ın düşüncesinde en merkezî tema, Kutsal Kitap'ın otoritesi ile kilise geleneği arasındaki ilişki meselesidir. Bu hususta Püriten teoloji, “yazılmamış hiçbir şeyi yapma” ilkesinden hareketle, kutsal metinlerde açıkça emredilmemiş veya örneklendirilmemiş hiçbir uygulamanın kilisede meşru kabul edilemeyeceğini ileri sürmekteydi.²⁴ Bu yaklaşım Kutsal Kitap'ı kilise disiplini ve ibadeti de dâhil olmak üzere her konuda tek ve mutlak otorite olarak konumlandırıyordu. Dolayısıyla insan eliyle şekillendirilmiş gelenekler ya tümüyle ortadan kaldırılmalı ya da bağlayıcı sayılmamalıydı. Böylece Püritenlerin anlayışında Kutsal Kitap, adeta bir “kilise anayasası” olarak görülmüş ve bu çerçevenin dışında kalan her unsur kuşku ile karşılanmıştır.²⁵ Hooker ise bu yorum biçimini eleştirmiş ve Kutsal Kitap'ın yeterliliği düşüncesinin doğru anlaşılması gerektiğini vurgulamıştır. Ona göre kutsal metinler elbette Tanrı'nın kelimidir, yanılmazdır ve insanın kurtuluşu için gerekli bütün hakikatleri içermektedir.²⁶ Bu noktada Hooker, Reform geleneğiyle uyumlu bir çizgide durarak, vahyin hem Kutsal Kitap hem de gelenek şeklinde iki kaynağı bulunduğunu savunan Katolik görüşü reddeder. Bununla birlikte Kutsal Kitap'ın otoritesini mutlaklaştıran Püriten yaklaşımın aksine, metinlerin kapsamı konusunda önemli bir ayırım yapar. Ona göre kutsal metinler, her konuda değil, yalnızca kurtuluş ve imanla ilgili konularda mükemmel bir yeterliliğe sahiptir. Başka bir ifadeyle Kutsal Kitap insanın ebedî kurtuluşu için gerekli her gerçeği eksiksiz sunar; ancak bu, dünyevi yaşamın tüm ayrıntılarına dair doğrudan talimatlar içerdiği anlamına gelmez.²⁷ Bu nedenle Hooker, Püritenlerin “Kutsal Kitap'ta açık hüküm yoksa o eylem günahtır” şeklindeki yaklaşımının ne makul ne de kutsal metinlerin kendisiyle uyumlu olduğunu ifade eder.²⁸ Bu bağlamda kilise geleneğinin ve insanî düzenlemelerin meşru bir alanı bulunduğunu göstermek amacıyla *adiaphora* (talî veya önemsiz konular) kavramını kullanır.

²⁴ Horton Davies, *The Worship of the English Puritans* (Westminster: Dacre Press, 1948), 5.

²⁵ Bu yaklaşım, İslâm düşüncesinde Zâhirî çizgiyle benzerlik arz eder; zira Zâhirîler de hükmün kaynağını Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünnetiyle sınırlandırmış, bu iki asılda açıkça yer almayan düzenlemelere temkinli yaklaşmışlardır. Örnek olarak bk. Fatih Avcı, “Fakihlerin Hadislerdeki Hükümlerin Umumîliği ve Hususîliğini Tespit Kriterleri”, *Rize İlahiyat Dergisi* 29 (Ekim 2025), 174; Ali Rıza Kara, “Bir Zâhirîlik Eleştirisi Olarak Endülüs Hadis Şerhleri”, *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 25/2 (30 Aralık 2025), 402.

²⁶ Hooker, *Laws*, Book II, iv/ 242.

²⁷ Hooker, *Laws*, Book I, xiv/214-219.

²⁸ Hooker, *Laws*, Book II, ii/237-239.

Adiaphora, Kutsal Kitap'ta açıkça emredilmeyen veya yasaklanmayan, imanın ana doktrinine etki etmeyen uygulamalar anlamına gelir.²⁹ Hooker, kilise yönetimi ve ibadetine ilişkin pek çok konunun *adiaphora* kapsamında olduğunu öne sürer. Örneğin belirli bir dua kitabının kullanımı, pazar ayinlerinde (evharistiya) diz çökme usulü, vaiz kürsüsünün kilisedeki konumu ve piskoposluk düzeni gibi hususlar imanın özünü ilgili değil uyum ve düzen ile ilgili meselelerdir. Kutsal Kitap bu gibi konularda bağlayıcı bir reçete sunmadığı için kilise akıl ve geleneğin rehberliğinde en uygun düzenlemeleri yapabilir. Dolayısıyla Hooker bu hususta tarih ve geleneğe önem verir.³⁰ Ona göre eğer bir uygulama yüzyıllardır kilisenin tecrübesinden süzülüp gelmişse ve Kutsal Kitap'a aykırı değilse, bunun bir anda yürürlükten kaldırılması doğal olarak sıkıntı ve tepki doğurur. Gelenek Kutsal Kitap'ın yerini alacak bir otorite olmasa da Kutsal Kitap ile çelişmediği müddetçe değerlidir. Dahası gelenek, kiliseyi zamana karşı köksüz bırakmamak için gereklidir.³¹ Hooker'ın *adiaphora* kavramını kullanarak Kutsal Kitap'ta belirgin bir şekilde hüküm konulmamış hususlarda Kilise'ye düzenleme yapma yetkisi tanımıştır. Böylece Anglikan teolojisinin sonraki dönemlerde karakteristik bir özelliği hâline gelecek olan pratik esneklik ilkesinin bir emsalini teşkil etmiştir.³²

Hooker'ın bu yaklaşımı, Roma Katolik geleneğine radikal bir itiraz değil onun ılımlı bir tashihi olarak değerlendirilebilir. Katolik Kilise Trent Konsili'nde (1545-1563) kutsal geleneği yazılı vahiy kadar bağlayıcı görmüş ve Protestanların *sola scriptura* ilkesine karşı çıkmıştı. Ancak Hooker, Katoliklerin kutsal gelenek olmadan vahyin eksik kalacağı iddiasına katılmaz. Ona göre Tanrı insanoğlunun kurtuluşu için gerekli hakikati Kutsal Kitap'ta eksiksiz bir şekilde vermiştir. Dolayısıyla bunu tamamlamak için öne sürülen doktrinler esasen insan icadıdır. Ayrıca kutsal metinlerin mutlak yeterliliğini savunan Hooker, Katoliklerin gelenek olmaksızın Kutsal Kitap'ın yetersiz kalacağını, tam tersine Püritenlerin ise Kutsal Kitap'a zorlama amaçlar yüklediğini öne sürerek her iki ucu da eleştirir. Nitekim bir uçta Kutsal Kitap'ı küçümseyip yanına insan ürünü gelenekleri tamamlayıcı unsur olarak gören anlayış, diğer uçta ise Kutsal Kitap'ı her alanı kapsayarak tek düzenleyici sayan bir anlayış vardır. Hooker kendi düşüncesini bu iki uç arasında orta bir yolda konumlandırmıştır. Onun düşüncesinde Kutsal Kitap kendi amacının sınırları içinde kalmak kaydıyla yeterlidir. Bu sınırlar aşıлып her mesele için ayet aranmamalıdır. Zira Tanrı insanoğluna akıl ve tarih bilinci de bahşetmiştir.³³

Hooker, her davranış için “ilahî bir buyrukla gelen tam bir kanaati” şart koşan Püriten yaklaşıma karşı itirazlarını Kutsal Kitap metinlerinden örnekler getirerek temellendirir. Kutsal Kitap'ta yer almayan ancak dindarca yapılan eylemlerden örnekler veren Hooker, İncil metinlerinde İsa'nın çarmıha gerilmesinden önce öğrencilerinin ayaklarını yıkaması ile havarilerin belirli dua ve uygulamalarının doğrudan Eski Ahit'te emredilmediğini hatırlatır. Yine Pavlus'un mektuplarında veya Elçilerin İşleri'nde ilk Hıristiyan cemaatlerin

²⁹ Edward T. Horn, “Adiaphorism”, *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, ed. James Hastings, (Edinburgh: T & T Clark, 1908), 1/91.

³⁰ Hooker, *Laws*, Book III, iii/300-302.

³¹ Hooker, *Laws*, Book IV, xiv/371-372.

³² Paul Dominiak, “‘All Things are Lawful’: Adiaphora, Permissive Natural Law, Christian Freedom and Defending the English Reformation”, *Perichoresis* 20/1 (2022), 95-99.

³³ Hooker, *Laws*, Book II, viii/281-282.

kutsal metinlerde açık hükmü bulunmayan bazı ibadetleri alışkanlık edindiklerinin görülebileceğini vurgular. Ona göre İsa ve havarilerin attıkları her adım için yazılı bir emir aramadığı gibi kilisenin de her çağda uygun gördüğü ve kutsal metinlere tezat teşkil etmeyen uygulamaları benimsemesi meşrudur.³⁴ Bir doktrin veya uygulamanın Kutsal Kitap'ta açıkça geçmiyor olması, onun otomatik olarak gayrimeşru ya da sahte olduğu anlamına gelmez. Esas ölçüt bunların Tanrı'nın otoritesine dayandırılıp dayandırılmayacağıdır. Hooker, episkoposluk uygulamasının da Kutsal Kitap'ta açık bir şekilde emredilmediğini ancak Erken Dönem Hıristiyan cemaatlerinde uygulanmış olmasının İngiltere Kilisesi için meşru bir dayanak oluşturduğunu belirtir.³⁵ Onun; "Tanrı'nın emretmediği ve yasaklamadığı hususlarda, kullarına bir serbestlik tanıdığını ve onayının mevcut olduğunu kabul etmek gerekir"³⁶ şeklindeki sözleri bu husustaki düşüncelerini özetler mahiyettedir.

Hooker, kilise geleneğini Kutsal Kitap'ın otoritesine tâbi, ancak onunla uyumlu olduğu ölçüde değerli bir rehber olarak görür. Ona göre gelenek bağımsız bir vahiy kaynağı değildir; fakat kutsal metinlerin amaçladığı doğrultuda kiliseyi yönlendiren bir hikmet deposu niteliği taşır. Bu bağlamda Hooker'ın gelenek anlayışı iki boyutta incelenebilir. İlk boyut, geleneğin içerik bakımından değerlendirilmesidir. Burada temel ölçüt, geleneğin Kutsal Kitap'la uyumlu olup olmadığıdır. Şayet bir gelenek kutsal metinlerde açıkça belirtilen iman esaslarına aykırılık taşıyorsa reddedilmelidir. Orta Çağ'da ortaya çıkan, Kutsal Kitap'ta temeli bulunmayan endüljans uygulamaları veya aziz kültleri bu kapsamda ele alınabilir.³⁷ İkinci boyut ise geleneğin otoritesi ve kilisenin düzen koyma hakkı meselesidir. Hooker, bu noktada kilisenin tarihsel sürekliliğine büyük önem atfeder. Anglikan Kilisesi'ni "Kadim Kilise" geleneğinin meşru varisi olarak gören Hooker, ibadet düzeni ve yönetim şekline dair kararların yüzyılların birikimi ve deneyimi ışığında alınmasını doğru bulur. Böylece gelenek, Kutsal Kitap'a tâbi kılınmakla birlikte kilisenin kurumsal sürekliliğini ve düzenleyici otoritesini destekleyen bir unsur olarak kabul edilir.³⁸

Hooker, Kutsal Kitap'ın yorumlanmasında erken dönem Kilise geleneğini, Kilise Babalarının öğretilerini ve özellikle de ilk dört ekümenik konsili güvenilir bir rehber olarak görür. Ona göre Kilise Babalarının, havarilerin dönemine daha yakın oldukları için, kutsal metinlerin yorumlanmasında havarilerin asli anlayışını muhafaza etmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Bu nedenle Kutsal Kitap, patristik perspektif dikkate alınarak okunmalıdır.³⁹ Hooker'ın erken dönem geleneğine verdiği bu önem, Roma Katolik Kilisesi'nin vahyin sürekli devam ettiği yönündeki iddiasına destek verdiği anlamına gelmez. Aksine, bu yaklaşım Kutsal Ruh'un Kilise'yi Kutsal Kitap'ı doğru anlamak üzere yönlendirdiği inancıyla uyumludur. Bununla birlikte Hooker, patristik geleneğin bağımsız bir vahiy kaynağı olmadığını açıkça ifade eder. Bu tür bir geleneğin özerk bir doktrin otoritesi olamayacağını vurgular. Ona göre Kilise, ayin ve törenler düzenleyebilir, inanca ilişkin meselelerde karar alabilir; ancak bu düzenlemeler hiçbir şekilde Kutsal Kitap'a

³⁴ Hooker, *Laws*, Book III, vi/305-306.

³⁵ Hooker, *Laws*, Book VII, ii/301-304; Book V, lxii/161-163.

³⁶ Hooker, *Laws*, Book II, iv/242.

³⁷ Hooker, *Laws*, Book II, iv/240-246.

³⁸ Hooker, *Laws*, Book III, iii/300.

³⁹ Hooker, *Laws*, Book I, xiv/214-219.

aykırılık teşkil edemez. Ayrıca insan ürünü geleneklerin “kurtuluş için gerekli” olarak dayatılması da kabul edilemez.⁴⁰

Hooker'ın metodolojisinde öne çıkan bir diğer tema insan aklının sınırları ve dine katkısı meselesidir. Bu konuda Püriten düşünce, reformcu yaklaşımın yalnızca iman (*sola fide*) prensibini aşırı bir yoruma tabi tutarak “dinde insanî akıl hemen hiçbir olumlu rolü olamayacağı” yönünde bir kanaate sahipti. Onlara göre beşerî hikmet ile ilahî hakikat o denli ayrı kutuplardı ki akla en ufak kredi vermek Tanrı'nın lütfunu küçümsemek anlamına gelebilirdi. Dahası bu düşünce içinde imanı saf tutmanın akli küçültmekle mümkün olduğu düşünülür. Püritenlere göre akıl, insanı Tanrı'ya yaklaştırmaktan çok uzaklaştırabilecek tehlikeli bir gurur kaynağıdır. Zira kimi Püritenler, dünyevî öğrenim görmüş olmayı, mantık ve felsefeyle ilgilenmeyi gereksiz hatta zararlı bulur. Onlar iyi bir Hıristiyanı, yalnızca Kutsal Kitap'ı okuyup ona teslimiyetle boyun eğen, çocuk saflığına sahip kişi olarak tarif ederler.⁴¹ Hooker ise bu akıl karşıtı tutuma kararlı bir şekilde karşı çıkar. O, Tanrı'nın insan zihnine bahsettiği yetilerin onun planının bir parçası olduğunu öne sürer. Ona göre Tanrı insana dünyaya gelirken bir idrak nuru verir. Bu nur iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan ayırt etmeye yarayan vicdan ve muhakeme yetisidir. Akıl Tanrı'nın yarattığı bir kabiliyet olduğundan onu hor görmek esasen Tanrı'nın yarattığını hor görmektir.⁴² Püritenlerin görünürde akli değersizleştirdiklerini ancak kendi teolojik yorumlamalarında bilmeden de olsa akla dayandıklarını ifade eden Hooker, bir ayeti yorumlamanın ve kutsal metinlerden farklı pasajları bir araya getirip bunlardan öğretisel sonuçlar çıkarmanın da bir tür akıl yürütme olduğunu ifade eder. Bu doğrultuda Püritenlerin zımnen de olsa kendi mantıklarına güvendiklerini, ancak bunu inkâr edip sanki doğrudan ilahî bir idraka sahipmiş gibi davrandıklarını öne sürer. Ona göre, kendi aklını farkında olmadan kullanan birinin, akli bütünüyle kötülemedi tutarsızlıktır.⁴³

Hooker, aklın üç temel işleve sahip olduğunu öne sürer. Bunlardan ilki, Kutsal Kitap'ı anlamamızı sağlamak, ikincisi onu hayata uygularken yol göstermek ve son olarak kutsal olmayan konularda (bilim, sanat, devlet yönetimi vs.) Tanrı'nın dolaylı iradesini keşfetmek.⁴⁴ Ona göre Kutsal Kitap'ın muhtevasını kavramak bile belli bir dil, mantık ve yorum bilgisi gerektirir. Zira Tanrı, hakikatini bizlere iletirken insan aklını devre dışı bırakmaz, aksine onu kutsar. Dolayısıyla Hooker, doğru akıl yürütmenin Tanrı'nın hakikatini keşfetmede bir engel değil vazgeçilmez bir araç olduğunu belirtir. Örneğin teslis öğretisi gibi karmaşık bir teolojik meselede kutsal metinleri dikkatlice yorumlamak ve tutarlı bir sonuca varmak gerekir. Bu da aklın disiplinli kullanımını zorunlu kılar.⁴⁵

Kutsal metinleri anlama ve yorumlamada akla merkezî bir önem atfeden Hooker, buna karşın akla biçtiği rolün sınırsız olmadığını da önemle altını çizer. Bir başka deyişle o tıpkı Kutsal Kitap ve geleneğe yaklaşımında gösterdiği mutedil tavrını aklın önemi konusunda da

⁴⁰ Hooker, *Laws*, Book III, iii, 301.

⁴¹ John F. H. New, *Anglican and Puritan: The Basis of Their Opposition, 1558-1640* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1964). 26; John Morgan, *Godly Learning: Puritan Attitudes towards Reason, Learning and Education, 1560-1640* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988). 49.

⁴² Hooker, *Laws*, Book III, ix/326-328.

⁴³ Hooker, *Laws*, Book III, viii/310-311.

⁴⁴ Hooker, *Laws*, Book III, viii/321-313; 319; 322-323.

⁴⁵ Hooker, *Laws*, Book I, i/148-149; xiii/213; xiv/216.

korur. O, hiçbir zaman akli vahiyden üstün görmez. Bilakis Augustinus gibi Kilise Babalarının tutum ve düşüncelerine paralel bir yaklaşım benimseyerek şu kanaatini öne sürer: Eğer akıl Kutsal Kitap'ın öğretilerine aykırı sonuçlara varıyorsa o akıl yürütme hatalıdır. Yani ona göre akıl vahyin karşısında değil hizmetindedir. Doğruyla yanlış ayırt etmenin sınırını da Tanrı'nın vahyettiği hakikatler çizer.⁴⁶ O, piskoposluk sistemi, ayin düzeni ve kilise ve devletin otorite bakımından birbirine göre konumu gibi Kutsal Kitap'ta açık bir hüküm ve uygulamanın olmadığı meselelerde akli ve felsefi argümanlara başvururken, teslis inancı gibi temel inançsal meselelerde aklın değil vahyin hükümleriyle hareket eder. Ona göre akıl iman ile çatışmamalı aksine uyum içinde işbirliği yapmalıdır. İman akli kibir ve dünyevileşmekten korunurken, akıl da imanı boş hayalciliğe ve bağınazlığa düşmekten alıkoyar.⁴⁷

Neticede Hooker'ın metodolojisi, Kutsal Kitap-gelenek ve akıl-vahiy dikotomisini kenskinleştirmek yerine bunları uzlaştırmaya çalışan mutedil bir yaklaşıma dayanır. O, Katolik dogmatizmini de Püriten radikalizmini de reddeder, Anglikan geleneğinde akıl ve tarihsel tecrübe ışığında gelişen ihtiyatlı bir yöntem önerir. Bu yaklaşım, ilerleyen süreçte Anglikan Kilisesi'nin dayandığı sacayakları olarak görülen Kutsal Kitap, gelenek ve akıl üçlemesinin temelini oluşturur.

4. Hooker ve Anglikan *Via Media* Düzeni

Via media (orta yol) kavramı, kuruluşundan günümüze dek Anglikan Kilisesi'nin kimliğini tanımlayan bir ilke olmuştur. Bu ilkenin doğuşunda ve yaygınlaşmasında büyük rolü olan Hooker'ın orta yol anlayışı, önceki bölümlerde de değinildiği gibi, İngiltere Kilisesi'nin Roma Katolikliği ile Calvinci Reform anlayışının radikal bir yorumu olan Püritenlik arasında dengeli bir konum almasına dayanır. O, Püritenlerin Katolikliğe tepki olarak tüm geçmişi silip yeni baştan bir kilise düzeni kurma arzusuna karşı çıkararak, İngiltere'de zaten hâlihazırda bir kilise düzeni bulunduğunu ve bunun makul temellere dayanarak korunup ıslah edilmesi gerektiğini savunur. Aynı zamanda Roma Kilisesi'nin otoritesine tabi olmayı da reddederek, ulusal kilisenin Kutsal Kitap doğrultusunda kendi kararlarını alabilmesini destekler. Bu yönüyle Hooker, Anglikan orta yolunun “dışlayıcı” (exclusive) boyutunu temsil eder. Yani onun Anglikanizmi iki zıt kutba ait bazı unsurları dışarıda bırakarak kendini tanımlar.

Hooker'dan sonraki tarihsel süreçte Anglikan geleneğinde “orta yol” prensibi farklı yorumlamalara da maruz kalmıştır. 17. yüzyıl Anglikan düşüncesinde onun teolojik mirası “Caroline Divines” olarak adlandırılan ilahîyatçılar tarafından sistematik bir şekilde geliştirilmiştir. Lancelot Andrewes, (öl. 1626) John Cosin (öl. 1672) gibi isimlerin öncülük ettiği bu kuşak, *via media* metodunu Kutsal Kitap, ilk dört Ekümenik Konsil ve episkoposluğa dayanan inanç ilkeleri ışığında yorumlamış ve bu ilkeleri kilisenin kurumsal ve litürjik yapısına uygulamıştır.⁴⁸ 19. yüzyıldaki Oxford Hareketi'nin⁴⁹ öncülerinden biri olan John

⁴⁶ John Booty, *John Jewel as Apologist of the Church of England* (London: S.P.C.K., 1963), 140.

⁴⁷ Hooker, *Laws*, Book I, vii/171; xiv/214-219.

⁴⁸ David B. McIlhiney, “The Protestantism of the Caroline Divines”, *Historical Magazine of the Protestant Episcopal Church* 44/2 (1975), 148.

⁴⁹ 19. yüzyılda, Hıristiyanlığın yitirilen unsurlarının Anglikan Kilisesi içinde yeniden güçlendirilmesi gerektiğini savunan akımlardan biri olan Oxford Hareketi (1833-1845) bu yöndeki girişimlerin en önemlisidir. Burada kastedilen ‘yitirilen inanç gelenekleri’nden kasıt esasen Roma Katolik Kilisesi'ne ait doktrin ve ritüellerdir. Oxford Üniversitesi'nin rahip-akademisyenleri tarafından yürütülen bu hareket, doktrinal, manevi ve litürjik

Henry Newman (öl. 1890) ise orta yolu, Katolik ve Protestan doktrinlerin bir sentezinden ziyade, erken dönem Hıristiyanlığın katolik (evrensel) öğretilerine sıkı bir bağlılık şeklinde anlamıştır. Newman, Anglikanizmin aslında “patristik orta yol” olduğunu ileri sürerek, İngiltere Kilisesi'nin ilk beş yüzyılın saf öğretilerini koruduğunu iddia etmiştir.⁵⁰ Ancak bu yorum Hooker'ın orta yol kavrayışından oldukça farklı hatta onun anlayışına aykırı bir yaklaşımı temsil eder. Zira Hooker orta yolu iki aşırı uç arasında mutedil bir denge olarak görürken, Newman bunu tek bir tarafa (patristik otoriteye) sıkı bir bağlılık olarak yeniden tanımlamıştır. Hooker için orta yol, iki tarafa da benzememeyi gerektirirken, Newman için Katolik geleneğin özü saydığı ilkeleri benimsemeyi gerektiriyordu. Bu nedenle Newman'ın orta yol anlayışı, Hooker'ın ortaya koyduğu prensiplerden ciddi bir sapmayı temsil eder.

Öte yandan Modern Dönem Anglikan düşüncesinde orta yolun “kapsayıcı” (inclusive) bir yorumu da ifade imkânı bulmuştur. 19. yüzyılda teolog Frederick Denison Maurice (öl. 1872) ve 20. yüzyılda Canterbury Başpiskoposu Michael Ramsey (öl. 1988) bu yaklaşımın önemli isimleri arasında yer almıştır. Kapsayıcı düşünürler Anglikan orta yolunu yalnızca Katoliklik ile Protestanlık arasında bir denge değil, aynı zamanda Hıristiyanlığın farklı mezheplerini mümkün olan en geniş kapsamda bünyesinde birleştiren bir kilise vizyonu olarak ele almıştır. Maurice'e göre, çeşitli Protestan geleneklerin her birinde Tanrı'nın hakikatinin bir parçası, değerli bir ilke vardır; ancak bu mezheplerin her biri diğer bazı Hıristiyan özelliklerden mahrum olduğu için eksik kalmaktadır. Anglikan Kilisesi ise tarihi boyunca gerçek Kilise'nin alametlerini (vaftiz, havarisel makamlar, ayin ve litürjik hayat, Kutsal Kitap vs.) muhafaza etmiş olduğu gibi, farklı mezheplerin etrafında toplandığı ana ilkelerin hepsini barındırabilecek genişliktedir. Bu açıdan Maurice, Anglikanizmi bölünmüş Hıristiyanlığın birleştirici kilisesi olarak görür; Anglikan orta yolu ise Katolikliği tamamen dışlamasa da temelde çeşitli Protestan ilkeleri tek çatı altında bütünlüyen bir yoldur.⁵¹ Michael Ramsey bu fikri daha da genişleterek, Anglikan Kilisesi'nin aynı zamanda Roma Katolikliğinin temel vurgusunu (tarihsel süreklilik ve sakramentlerin önemini) ve Reformasyon'un temel vurgusunu (Kutsal Kitap'a dayalı iman anlayışını) birlikte kucakladığını ifade eder. Ramsey'ye göre Anglikan Kilisesi, “Kutsal Kitap ilkesi” ile “tarihsel kilise yapısı ilkesi”ni aynı bünyede birleştirerek hem Protestan hem de Katolik değerleri kendi içinde uzlaştırmıştır.⁵²

Hooker'ın ise bu kapsayıcı orta yol anlayışıyla tam olarak örtüşmese de önemli ölçüde uyumlu bir perspektife sahip olduğu söylenebilir. O, Maurice ve Ramsey gibi tüm prensipleri kapsamaya vurgu yapmamış, daha çok kendi döneminde Roma ve Cenevre ile sembolleşen farklılıkları meşru çeşitlilikler olarak görme eğiliminde olmuştur. Bunun yanında onun temel yaklaşımı Hıristiyanlığın özünde var olduğuna inandığı birliği sağlamaya dönüktür. O, görünür kilisenin “bir Lord, bir iman, bir vaftiz” paydasında buluşan herkesi kapsadığını

söylemleriyle Anglikan toplumu üzerinde etkili olmakta; Katolik kilise geleneğini öne çıkaran bu düşünceler ise günümüzde Anglo-Katolik Kilisesi bünyesinde varlığını sürdürmektedir. Bk. Hakan Olgun, “Rowan Williams'ın Şeriat Söylemi Bağlamında Anglikan Kilisesi'nin Teoloji Krizi”, *Mil ve Nihal* 7/1 (Mart 2010), 15; J. E. B. Munson, “The Oxford Movement by the End of the Nineteenth Century: The Anglo-Catholic Clergy”, *Church History* 44/3 (1975), 382–395.

⁵⁰ J. H. Newman, *Lectures on the Doctrine of Justification* (London: Longmans, Green, and Co., 1908), 121; Uwe Michael Lang, “Newman and the Fathers of the Church”, *New Blackfriars* 92/1038 (2011), 149–151.

⁵¹ John Frederick Denison Maurice, *The Kingdom of Christ* (London: Macmillan & Co., 1883), 239; 301–302; Michael C. Busk, “F. D. Maurice: The Radically Inclusive God”, *Anglican and Episcopal History* 78/1 (2009), 75–78.

⁵² Michael Ramsey, *The Gospel and the Catholic Church* (Cambridge, MA: Cowley Publications, 1990), 204–206.

düşünür. Bu nedenle Hooker, bir gün Roma Kilisesi de dâhil tüm Hıristiyan kiliselerin birlik içinde olmasını temenni etmiştir. İngiliz Kilisesi'nin de İngiltere'de yaşayan tüm hakiki Hıristiyanları kucaklayan bir millî kilise olmasını arzulamıştır.⁵³ Hooker'ın düşüncesinde ibadet ve yönetim gibi *adiaphora* kapsamında değerlendirilen konulara ilişkin farklı yaklaşımlara hoşgörülle yaklaşılması, dolayısıyla her yerel kilisenin kendi şartlarına en uygun düzenlemeleri yapabilmesi fikri merkezî bir yer tutmaktadır. Bu yaklaşım, bütün inananların vazgeçilmez ortak ilkelerde birleşmesini sağlamayı amaçlar. Dolayısıyla Hooker'ın orta yolcu metodu, yalnızca uç fikirler arasında bir denge olmaktan ziyade, kilisenin birleştirici misyonuna dikkat çeken bir pratiğe dayanır. Bu yönüyle onun metodu, kapsayıcı Anglikan yaklaşımıyla da uyumludur.

Çağdaş Dönem Anglikan teologlar ise çoğunlukla Hooker'ın yaklaşımını *via media* anlayışıyla özdeşleştirme eğiliminde iken, onun “orta yol”dan ziyade Roma'ya özgü bir kilise düzenine yönelişi temsil ettiğini düşünen bazı araştırmacıların olduğunu da belirtmek gerekir. Başını Torrance Kirby'nin çektiği bir diğer grup akademisyen ise Hooker'ın düşüncesinin *via media* ile özdeşleştirilmesinin 19. yüzyılda etkili olan Oxford Hareketi'nin geriye dönük olarak “Anglikanlaştırılmış” bir kurgusundan ibaret olduğunu ileri sürer. Onlara göre Hooker esasen Lutherci ve Calvinici geleneğin sadık bir takipçisidir. Lee W. Gibbs gibi yaygın görüşü savunan araştırmacılar ise Hooker'ın düşüncesinin Elizabeth dönemi İngiltere'sinde zaten fiilen şekillenmiş olan bir Anglikan kimliği içinde yer aldığını ileri sürer. Gibbs'e göre o, Katolik ve Calvinist geleneğin güçlü yönlerini birleştirirken aşırılıklarını ise reddeden bir “üçüncü yol” (*tertium quid*) geliştirmiştir.⁵⁴ Netice itibarıyla buraya kadar anlatılan ve değerlendirilen verilerin de gösterdiği üzere Hooker'ın teolojik metodunun belirli düşünce ve yorum farklılıklarına karşın Anglikan Kilisesi açısından kurucu bir hüviyete sahip olduğu söylenebilir. Zira onun orta yolcu düşüncesi hem teorik bir uzlaşmayı hem de Anglikan Kilisesi'nin teolojik öz tanımını yansıtmaktadır. Buna göre Hooker'ın metodunun, Anglikan Kilisesi'nin: “Anglikan Kilisesi ne Roma'dır ne de Cenevre; hem katolik hem de reforme bir kilisedir”⁵⁵ şeklindeki özet formülle bütünleşen kurumsal kimliğini şekillendiren önemli bir kaynak olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç

Richard Hooker'ın *Of the Laws of Ecclesiastical Polity* adlı eserinde ortaya koyduğu teolojik yaklaşımı, İngiltere'de Reformasyon sonrasında ortaya çıkan dinî, politik ve kurumsal tartışmalara derinlik kazandıran bir niteliğe sahiptir. Onun düşüncesi, dönemin Püriten eleştirilerine karşı Anglikan Kilisesi'nin bir savunusu olmanın ötesinde, Hıristiyan düşüncesinde vahiy, akıl ve gelenek arasındaki ilişkinin yeniden yorumlandığı özgün bir teolojik sentezi temsil eder. Hooker, bu üç ilkeyi karşıt kutuplar olarak değil, birbirini tamamlayan epistemik kaynaklar olarak değerlendirir. Bu yönüyle onun metodolojisi, hem Reformasyon'un “yalnızca Kutsal Kitap” (*sola scriptura*) vurgusuna hem de Katolik geleneğin çok katmanlı otorite anlayışına eleştirel bir denge getiren “Anglikan sentezi”nin entelektüel temelini oluşturmuştur.

⁵³ Hooker, *Laws*, Book III, i/284-285; 291-293.

⁵⁴ Konuyla ilgili tartışmalar için bk. Lee W. Gibbs, “Richard Hooker's *via media* Doctrine of Scripture and Tradition”, *The Harvard Theological Review* 95/2 (2002), 227-235.

⁵⁵ John Booty, *The Theology of the English Reformers* (Philadelphia: Fortress Press, 1963), 214-216.

Hooker'ın teolojik sisteminde Kutsal Kitap, iman ve kurtuluş meselelerinde nihai otorite olarak kabul edilirken, kilise geleneği ile beşerî akıl, bu vahyin anlaşılması ve uygulanmasında tamamlayıcı unsurlar olarak işlev görür. Hooker, *adiaphora* (talî veya önemsiz konular) kavramını kullanarak Kutsal Kitap'ta açıkça emredilmemiş hususlarda Kilise'ye düzen koyma yetkisi tanır; böylece Anglikan teolojisinin sonraki dönemlerde karakteristik bir özelliği hâline gelecek olan pratik esneklik ilkesinin temellerini atar. Bu yaklaşımıyla Hooker, bir yandan Roma Katolikliğinin gelenek merkezli dogmatizmini, diğer yandan Püritenlerin metin merkezli literalizmini eleştirir. Ona göre Kutsal Kitap, Tanrı'nın insanın kurtuluşu için gerekli kıldığı tüm esasları içermekle birlikte, dünyevî düzenlemeler ve kilise organizasyonuna ilişkin her konuda tek başına belirleyici bir norm değildir; bu alanlarda aklın rehberliği ve tarihsel tecrübenin meşruiyeti göz ardı edilmemelidir. Hooker'a göre akıl, Tanrı'nın insana bahsettiği bir lütuf olup vahyin karşısında değil, onun hizmetinde yer alır. Bu çerçevede akıl, din dışı bir unsur olarak değil, Tanrı'nın yaratılış düzeninde yer alan ilahî hikmetin bir yansıması olarak değerlendirilir. Hooker'a göre Kutsal metinlerin doğru anlaşılması, yorumlanması ve insan yaşamına uygulanması ancak aklın rehberliğiyle mümkündür. Bu yaklaşım, vahyi anlamada akli dışlayan skolastik veya radikal reformcu tutumlara bir alternatif teşkil eder.

Hooker'ın teolojik mirası, Anglikanizmin *via media* (orta yol) ilkesine hem epistemolojik hem de sistematik bir dayanak kazandırmıştır. Onun yaklaşımı, ne Roma Katolikliğinin dogmatik mutlaklığına ne de Calvinci Cenevre Reformu'nun katı literalizmine indirgenebilir. Hooker, bu iki kutup arasında yalnızca uzlaştırıcı bir denge kurmakla kalmamış, aynı zamanda Hıristiyanlığın özünde yer alan birlik fikrini yeniden tesis etmeyi amaçlamıştır. Dolayısıyla onun “orta yol” anlayışı, uzlaşmacı bir sentezden ziyade kapsayıcı bir teolojik düzen vizyonu olarak değerlendirilmelidir. Hooker'ın bu metodolojik mirası, Caroline Divines kuşağından başlayarak Oxford Hareketi ve modern Anglikan teolojisine kadar uzanan süreçte, Anglikan kimliğinin şekillenmesinde belirleyici referanslardan biri olmuştur. Hooker'ın yöntemi, Anglikan *via media* düşüncesi bağlamında iki zıt kutba ait teolojik unsurları reddetmesi bakımından “dışlayıcı” (exclusive); buna karşılık, Kilise'nin birleştirici ve uzlaştırıcı misyonunu vurgulaması açısından “kapsayıcı” (inclusive) bir yaklaşım sergiler. Bu nedenle Hooker'ın teolojik yöntemi, Anglikan düşünce geleneği içerisinde farklı yorum ekolleriyle ilişkilendirilebilen merkezî ve kurucu bir önem taşımaktadır.

Netice itibarıyla Hooker'ın metodolojisi, yaşadığı dönemin teolojik ve politik tartışmalarını aşan bir düşünsel derinlik ve sistematik tutarlılığa sahiptir. Hooker'ın düşüncesi, yalnızca 16. yüzyıl İngiltere'sinin dinî ve siyasi atmosferine değil, aynı zamanda Hıristiyan düşüncesinde akıl, iman ve tarih arasındaki ilişkinin niteliğine dair kalıcı bir model sunmuştur. Hooker'ın teolojik yöntemi, günümüzde dahi Anglikan geleneğinin rasyonel, dengeli ve kapsayıcı karakterinin en önemli referans noktalarından biri olarak varlığını sürdürmektedir. Gelecekteki araştırmaların, Hooker'ın yöntemiyle çağdaş Anglikan teolojisinin dinî çoğulculuk ve otorite gibi meseleleri arasındaki etkileşimi inceleyerek, onun teolojik mirasının günümüz Hıristiyan düşüncesindeki yansımalarını analiz etmesi önem arz edecektir. Bu tür çalışmalar, Anglikan geleneğinin güncel teolojik yönelimlerini daha derinlemesine anlamaya ve çağdaş tartışmalara yeni kavramsal katkılar sunmaya imkân sağlayacaktır.

Kaynakça | References

- Alexander, Gina. "Bonner and the Marian Persecutions". *The English Reformation Revised*. ed. Christopher Haigh. 157-175. New York: Cambridge University Press, 2000.
- Avcı, Fatih. "Fakihlerin Hadislerdeki Hükümlerin Umumîliği ve Hususîliğini Tespit Kriterleri". *Rize İlahiyat Dergisi* 29 (Ekim 2025), 165-181.
<https://doi.org/10.32950/rid.1727500>
- Bıyık, Mustafa. "Katolik Tiranlığından Protestan Teokrasisine John Calvin ve Cenevre Modeli". *Dini Araştırmalar* 8/22 (2005), 41-62. <https://izlik.org/JA68YJ89KC>
- Black, J. B. *The Reign of Elizabeth 1558-1603*. Oxford: Clarendon Press, 1937.
- Booty, John. *John Jewel as Apologist of the Church of England*. London: S.P.C.K., 1963.
- Booty, John. *The Theology of the English Reformers*. Philadelphia: Fortress Press, 1963.
- Bray, Gerald. *Documents of the English Reformation*. Minneapolis: Fortress Press, 1994.
- Busk, Michael C. "F. D. Maurice: The Radically Inclusive God". *Anglican and Episcopal History* 78/1 (2009), 67-83.
- Calvin, John. *The Institutes of the Christian Religion*. trans. Henry Beveridge. Edinburgh: Calvin Translation Society, 1846.
- Cattermole, Richard. *The Literature of the Church of England*. London: J. W. Parker, 1844.
- Davies, Horton. *The Worship of the English Puritans*. Westminster: Dacre Press, 1948.
- Dickens, A. G. *The English Reformation*. London: Batsford, 1964.
- Dominiak, Paul. "'All Things are Lawful': Adiaphora, Permissive Natural Law, Christian Freedom and Defending the English Reformation". *Perichoresis* 20/1 (2022), 75-103.
<https://doi.org/10.2478/perc-2022-0011>
- Elton, G. R. *England Under the Tudors*. London: Methuen & Co Ltd, 1978.
- Fuller, Thomas. *The Church History of Britain*. vol. V. Oxford: University Press, 1845.
- Gibbs, Lee W. "Richard Hooker's via media Doctrine of Scripture and Tradition". *The Harvard Theological Review* 95/2 (2002), 227-235. <https://doi.org/10.1017/S0017816002000135>
- Guy, John. *Tudor England*. Oxford: Oxford University Press, 1988.
- Hooker, Richard. *Of the Laws of Ecclesiastical Polity*. 2 vols., Books I-VIII. Introduction by Christopher Morris. Everyman's Library. London: J. M. Dent; New York: E. P. Dutton, 1964.
- Horn, Edward T. "Adiaphorism". *Encyclopaedia of Religion and Ethics*. ed. James Hastings. 1/91-93. Edinburgh: T & T Clark, 1908.
- Hudson, Anne. *The Premature Reformation: Wycliffite Texts and Lollard History*. Oxford: Clarendon Press, 1988.
- Jewel, John. *Apologia Ecclesiae Anglicanae; or, The Apology of the Church of England*. trans. Thomas Cheyne. London: Printed for J. Bowyer, 1720.
- Kara, Ali Rıza. "Bir Zâhirîlik Eleştirisi Olarak Endülüs Hadis Şerhleri". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 25/2 (Aralık 2025), 394-414. <https://doi.org/10.33420/marife.1743561>
- Kirby, Torrance. "Richard Hooker: An Introduction to His Life and Thought". *İslâmî İlimler Dergisi* 11/2 (2016), 69-81. <https://izlik.org/JA26RY99CS>
- Korhan, İbrahim. "William Tyndale'in Papalık Eleştirisi ve Anglikan Teo-Politiğine Etkisi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 66/2 (2025), 1251-1274.
<https://doi.org/10.33227/auifd.1721059>

- Lang, Uwe Michael. "Newman and the Fathers of the Church". *New Blackfriars* 92/1038 (2011), 144–156. <https://doi.org/10.1111/J.1741-2005.2010.01407.X>
- Lee, Sidney. "Hooker, Richard". *Dictionary of National Biography, 1885–1900*, c. 27 (Hindmarsh–Hovenden), 289–295. London: Smith, Elder & Co., 1891.
- MacCulloch, Diarmaid. "Henry VIII and the Reform of the Church". *The Reign of Henry VIII: Politics, Policy and Piety*. ed. Diarmaid MacCulloch. 159–180. Basingstoke: Macmillan, 1995.
- Maurice, John Frederick Denison. *The Kingdom of Christ*. London: Macmillan & Co., 1883.
- McFarlane, K. B. *John Wycliffe and the Beginnings of English Nonconformity*. London: English Universities Press, 1952.
- McIlhiney, David B. "The Protestantism of the Caroline Divines". *Historical Magazine of the Protestant Episcopal Church* 44/2 (1975), 143–154.
- Morgan, John. *Godly Learning: Puritan Attitudes Towards Reason, Learning and Education 1560–1640*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- Munson, J. E. B. "The Oxford Movement by the End of the Nineteenth Century: The Anglo-Catholic Clergy". *Church History* 44/3 (1975), 382–395.
- New, John F. H. *Anglican and Puritan: The Basis of Their Opposition 1558–1640*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1964.
- Newman, John Henry. *Lectures on the Doctrine of Justification*. London: Longmans, Green, and Co., 1908.
- Olgun, Hakan. "Rowan Williams'ın Şeriat Söylemi Bağlamında Anglikan Kilisesi'nin Teoloji Krizi". *Milel ve Nihal* 7/1 (Mart 2010), 7–31. <https://izlik.org/JA57HC42SR>
- Ramsey, Michael. *The Gospel and the Catholic Church*. Cambridge, MA: Cowley Publications, 1990.
- Samman, Neil. "The Progresses of Henry VIII 1509–1529". *The Reign of Henry VIII: Politics, Policy and Piety*. ed. Diarmaid MacCulloch. 59–74. Basingstoke: Macmillan, 1995.
- Scarisbrick, J. J. *Henry VIII*. Berkeley, CA: University of California Press, 1968.
- Secor, Philip B. *Richard Hooker: Prophet of Anglicanism*. Toronto: Anglican Book Center, 1999.
- Thornton, S. G. *Richard Hooker: A Study of His Theology*. London: Macmillan, 1924.